

Отже, вивчення демографічних процесів у с. Вершино-Кам'янка засвідчує, що темпи зростання населення були доволі швидкими, при чому основним фактором цього був природний приріст. Характерними тенденціями були висока дитяча та смертність від епідемічних хвороб, зумовлені недостатнім рівнем медичного обслуговування. Наслідком зростання населення стало аграрне перенаселення, яке спричинило істотні міграційні процеси. Втім, проаналізовані процеси є лише одним із аспектів соціального розвитку пореформеного села, що відкриває перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

1. *Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область.* – К., 1972.
2. *Результаты подворной переписи Александрійского уезда 1886 г.: Приложение к III тому "Материалов для оценки земель Херсонской губернии".* – Александрия, 1888.
3. *Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО).* – Ф. Р-7172. – Оп. 1. – Спр. 98.
4. *Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского – Т. 14: Новороссия и Крым.* – СПб., 1910.
5. *Список населенных мест Херсонской губернии (По данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года).* – Александрия, 1917.
6. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 3.
9. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. *Общий отчет Александрійской уездной управы за 1900 год.* – Александрия, 1901.
11. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 8.
12. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 10.
13. *Сборник Херсонского земства.* – 1893. – № 3.
14. *Сборник Херсонского земства.* – 1894. – № 3.
15. *Сборник Херсонского земства.* – 1895. – № 6.
16. *Сборник Херсонского земства.* – 1895. – № 12.
17. *Сборник Херсонского земства.* – 1896. – № 1.
18. *Сборник Херсонского земства.* – 1896. – № 3.
19. *Сборник Херсонского земства.* – 1903. – № 1.
20. *Сборник Херсонского земства.* – 1904. – № 5.
21. *Сборник Херсонского земства.* – 1904. – № 6.
22. *Известия Александрійского уездного земства.* – 1909. – 10 декабря.
23. *Земская медицина и заболеваемость населения Александрійского уезда Херсонской губернии за 1908 год.* – Александрия, 1910.
24. *Отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год.* – Александрия, 1894.
25. *Земская медицина и заболеваемость населения Александрійского уезда Херсонской губернии за 1897 год.* – Александрия, 1898.
26. *Протоколы и доклады Первого Совецания фельдшеров при Александрійской земской управе 26 марта 1907 года.* – Александрия, 1907.
27. *Алфавит дачам генерального межевания Александрійского уезда Херсонской губернии / Приложение к статистико-экономическому обзору Александрійского уезда за 1897 год.* – Александрия, 1898.
28. *Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года по Александрійскому уезду / Составлены Статистическим отделением Херсонской губернской земской управы.* – Александрия, 1919.
29. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. III: Александрійский уезд (Статистико-экономическое описание уезда).* – Херсон, 1888.
30. *Отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год.* – Александрия, 1892.
31. *Известия Александрійского уездного земства.* – 1909. – 14 мая.

О. М. Приймак

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ШЛЮБУ В СЕЛЯНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Обов'язковою складовою дослідження соціальної історії будь-якої спільноти є аналіз форм її самоорганізації. Одне з найважливіших місць серед останніх займає сім'я, інституціональною основою якої в усі часи був шлюб. Характеристика комплексу його соціальних регуляторів, норм, цінностей, а також шлюбної динаміки дозволить, на прикладі окремої історичної територіальної спільноти, не лише розширити знання з етнології, краєзнавства, а й з історичних демографії, психології, соціології тощо.

Мета публікації полягає в дослідженні соціального інституту шлюбу в середовищі південноукраїнського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Історіографічний доробок з теми не є чисельним. Дослідження, що входять до його складу умовно можна поділити на три групи. В першу входять монографії та статті етнографічного змісту. Такі автори, як В. Наулко, П. Зеленін, В. Борисенко та інші розглядають норми й цінності соціального інституту шлюбу в контексті аналізу звичаїв та традицій українського народу. До другої групи входять роботи спеціального соціологічного напрямку. На їх сторінках С. Теремко, М. Юрій, В. Городяненко розглядають проблеми трансформації шлюбу та сім'ї в руслі загальносоціологічної теорії. Близькими за суттю до теми публікації є роботи третьої групи, автори яких характеризують шлюб як складову культурно-демографічного або соціально-побутового повсякдення українського селянства. Окремо серед них слід позиціонувати роботи А. Пономарьова та А. Лохматової. Втім, аналіз ролі та складових соціального інституту шлюбу в середовищі південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. поки що не стали предметом окремого дослідження.

У селянській спільноті кінця ХІХ – початку ХХ ст., в тому числі й південноукраїнській, шлюб був тим соціальним інститутом, базові норми та цінності якого зберігали риси традиціоналізму та консервативності. В становому, релігійному, етнічному і господарському відношенні він мав всі ознаки ендогамії, бо, як правило, являв собою союз між особами соціальних груп одного й того ж кола [1, 228]. Приклади екзогамії серед місцевого селянства були майже винятковими й простежувалися лише в етносоціальному контексті – на початку минулого століття частка змішаних, головним чином україно-російських шлюбів, у сільській місцевості регіону не перевищувала 5,5 % [2, 309]. Хоча демократизація та цілераціоналізація життя на селі й спровокували зародки егалітарного шлюбу, останній містив глибоко вкорінені риси патріархальності та моногамії [3, 182]. Проте, соціальні паралелі ринково-капіталістичної трансформації співпали на Півдні з традиційним потягом селянства до індивідуалізації, що поступово змінювало співвідношення між патрілокальними та унілокальними шлюбами.

Вплив традиціоналізму та атрактивних норм чітко простежувався у ставленні південноукраїнського селянства до факту укладання шлюбу. Воно, як і представники інших станів і регіонів України, розглядало шлюб як союз, що укладався раз і назавжди. Лише смерть одного з подружжя могла зруйнувати останній. З огляду на питання про те, з якою людиною доведеться прожити весь вік, шлюбний вибір набував визначальної значущості. Тому до вибору партнера ставились з величезною

відповідальністю, орієнтуючись насамперед на всебічну – соціальну, вікову, майнову стартову рівність молодят [4, 94].

Слід звернути увагу також на те, що сімейно-шлюбні відносини перебували в полі зору сільської громади. Їх інтенсивність безпосередньо залежала від характеру соціальної рефлексії наречених на суспільну думку односельців. Такі соціальні норми в останній як визнання виключного права голосу на сході лише одруженого, можливість отримання наділу від общини для ведення тільки родинного господарства, визначення шлюбу як морального боргу кожного та легітимізація його через традиційну весільну обрядовість робили останній найбільш консервативним соціальним інститутом в південноукраїнському селі. До цього слід додати й аналогічність ставлення до шлюбу з боку православної церкви, обряд вінчання у якій робив його законним [5, 134].

Разом з цим, при аналізі значущості інституту шлюбу слід враховувати вплив на його складові суспільно-трансформаційних процесів, що не могли не торкнутися південноукраїнського селянства. Під впливом останніх роль найбільш патріархальних соціальних норм дещо зменшувалася й формувалися ознаки шлюбу сучасного типу. Хоча наприкінці XIX – на початку XX ст., як і у попередній період розвитку, в селянській свідомості непорушним залишався принцип вирішального слова батьків, в регіоні чітко простежувалася тенденція зростання уваги до почуттів молодого покоління [2, 271].

В першому випадку йшлося не про батьківську сваволлю, а про реальну господарську необхідність, оскільки сім'я вважалася насамперед економічно-самоодатною одиницею, добробут якої безпосередньо залежав від заможності та працьовитості її членів. Виходячи з цього, саме батьки здатні були знайти найкращу половину для своєї дитини. У такому контексті оптимальним варіантом розвитку подій при створенні подружньої пари було співпадання намірів батьків та молоді або розумний компроміс між ними.

У другому, цілком протилежному варіанті, коли позиції дітей та батьків щодо подружньої пари не підлягали компромісу, і жодна зі сторін не мала наміру поступатися, шлюбний процес набував девіантного змісту. Результатом його могло стати одруження без згоди батьків. Однак такий різновид шлюбу не мав на селі широкого розповсюдження. Приклади його на Півдні України були винятком, а не правилом, оскільки моральні та соціальні санкції щодо шлюбу без згоди були досить жорсткими [2, 279].

Внаслідок домінування традиціоналізму та догматів православ'я в світогляді, шлюбність серед селянства південноукраїнських губерній, як і в інших регіонах України та Росії, була майже всеохоплюючою. Її рівень на 1897 р. сягав 97% від кількості осіб репродуктивного віку. Частка ніколи неодружених у віковій категорії 45 – 49 років складала серед чоловіків 3%, а серед жінок – 4%. В абсолютному відношенні чисельний показник тих, хто не був одруженим, дорівнював 1% від всієї кількості сільського населення регіону, що майже співпадало з коефіцієнтом фізично та психічно хворих [6, 167].

Разом з цим, на відміну від загальнодержавного, коефіцієнт шлюбності на Півдні України протягом досліджуваного періоду не був статичним. Якщо наприкінці XIX ст. він дорівнював 14,4 шлюбом на одну тисячу сільського населення щороку й перевищував середні показники по імперії у 1,5 рази, то напередодні війни зрівнявся з останніми (8,8 та 8,4 на тисячу селян відповідно) [7, 254]. Таке нівелювання, на нашу думку, пов'язане з декількома причинами. По-перше, структура та динаміка в соціально-демографічній сфері життя південноукраїнського селянства на початку XX ст. син-

хронізувалася з загальними показниками по Європейській частині Російської імперії. По-друге, внаслідок зміни у 1906 р. курсу аграрної політики, забезпечення землею як основою господарювання було перекладене з общини на батьківську родину. Тобто, індивідуалізація відповідальності в питанні отримання земельного спадку також стала чинником зниження темпів шлюбності. По-третє, поглиблення соціальної диференціації сільського населення в умовах капіталізації аграрного сектора являло собою відображення втрати селянськими родинами середняцьких та нижчих страт ознак натуральної економічної самоодатності. Залежність між рівнем забезпечення землею в цьому контексті була відображенням того факту, що, у зв'язку з аграрним перенаселенням, виявилася тенденція до їх збідніння. Зниження благоустрою села, за традиційної схильності селянства до родинного життя, зменшувала, таким чином, кількість бажаючих укласти шлюб. При цьому, слід підкреслити цікаву закономірність: більш інтенсивними були темпи зниження шлюбності в традиційно землеробських повітах Півдня України. Однак там, де селяни мали можливість додаткового промислового заробітку, насамперед на території Катеринославського, Маріупольського, Одеського повітів, він залишався достатньо високим.

Окремо слід розглянути питання вікового цензу укладання шлюбу. Хоч у 1830 р. імператорським указом його нижня межа була визначена 16 роками для дівчини й 18 – для парубка, у суспільстві чітко простежувалася тенденція до її зростання, що зумовлювалося як трансформацією соціальних норм, так і змінами в господарських запитах населення. Вже на початку XX ст. середній показник укладання першого шлюбу по Європейській Росії дорівнював, відповідно до статі, 21,4 та 24,2 роки. При цьому, більше половини одружених жінок та третина чоловіків мали на той час вік до 20 років. Характерною для досліджуваного періоду була ще й закономірність більш раннього, у порівнянні з міським населенням, одруження селян [6, 168].

Означені риси мали місце серед населення південноукраїнських губерній. Якщо, наприклад, у 1867 р. на Херсонщині дівчата вінчалися у 20,1, а хлопці у 27,5, то у 1910 р., відповідно, у 22 та 25,8 років. Втім, у сільській місцевості регіону амплітуда шлюбного віку та його середні показники дещо відрізнялися [8, 90].

Вікові межі селян Півдня України, які укладали шлюб, були достить широкими. Вони коливалися від 16 до 58 у жінок і від 17 до 60 років у чоловіків. Разом з цим слід підкреслити, що нижня і верхня межі зустрічалися рідко та являли собою винятком. Частка крайніх вікових груп серед всієї кількості селян, що уклали шлюб у 1897 р., складала в регіоні серед жінок 3%, а серед чоловіків взагалі лише 0,6%. Найбільша кількість шлюбів у цьому контексті укладалась серед жінок віком 17 – 21 років. У чоловіків відповідний показник коливався від 18 до 23 років. Тобто, «піковий» шлюбний вік у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX ст. був у чоловіків 20 – 21, а у жінок – 19 – 20 років. Тобто, молодята з сільської місцевості Півдня були на один два роки старшими, ніж в інших регіонах України. Така невелика різниця пов'язана із втратою Степовим районом виключно аграрного характеру економіки, привнесенням на село з торговельних та промислових центрів норм міської культури, певним зменшенням в родинному житті господарської і зростання емоційно-чуттєвої функції [7, 174].

У середньому шлюб тривав 25 років. Скасування його, як зазначалося вище, найбільш часто було пов'язано не з розлученням. Достатньо високий рівень смертності, що мав місце наприкінці XIX – на початку XX ст., поміж селянства виступав головною причиною

розповсюдження інституту вдівства. На 1897 р. частка вдів серед жінок репродуктивного віку дорівнювала 13,4%. Відповідний показчик у чоловіків становив 5,5%. Повторні шлюби компенсували соціальний вантаж вдівства й були, внаслідок існування в селянському господарстві статевікового принципу розподілу обов'язків, життєвою необхідністю. Тому 8% шлюбів для жінок й 14% для чоловіків були повторними [4, 191].

Слід підкреслити, що в сільській місцевості південноукраїнських губерній чоловіки одружувалися вдруге і втретє частіше, ніж жінки. Вік вступу до повторного шлюбу у них був дещо нижчим. В регіоні відлік другим шлюбом у перших починався з 19, а у других – з 20 років. Приклади одруження втретє мали місце серед місцевого селянства у 24 та у 25 років відповідно. Згідно із статистикою, на одну тисячу шлюбів чоловіків віком до 30 років – 79 були повторними, а 8 уклалися втретє. Аналогічні показники серед селянок дорівнювали 49 та 7 [7, 171].

Відтак, частка третіх шлюбів серед селян Півдня України була відносно незначною, але достатньою, щоб зробити висновок про неприйняття їх як соціально-девіантного явища. Четверті шлюби в сільській місцевості регіону, як і в інших губерніях України та Росії, не зустрічалися, що було пов'язане з їх заборонаю православною церквою й вірогідністю морального осуду з боку односельців.

У динаміко-процесуальному відношенні соціальний інститут шлюбу серед південноукраїнського селянства характеризувався циклічністю й нічим не відрізнявся від аналогічних норм в інших регіонах Європейської частини Російської імперії [8, 92]. Такий стан речей був пов'язаний з підпорядкуванням фаз шлюбності, як демографічного процесу, релігійній моральності та господарській доцільності. В межах першої детермінанти існувала заборона на одруження під час Великого, Різдвяного, Петрова та Успенського постів. Крім того, категорично не можна було вінчатися з 25 грудня до 6 січня, протягом масляної та Великоднього тижня, напередодні й в день православних та державних свят, а також перед серединою, п'ятницею та неділею впродовж року. Саме під впливом релігійних норм шлюби взагалі не уклалися у березні та грудні, а їх кількість у квітні, червні та серпні була незначною. Інша (господарська) детермінанта також регламентувала динаміку шлюбності. Розпочинався сезон весіль із закінченням землеробських робіт у вересні. Призупинявся останній під час Різдвяного посту у грудні – на початку січня й знову набував максимуму у другій половині січня – лютому. В сезон весняно-польових робіт динаміка укладання шлюбів серед селянства знижувалася до мінімуму [3, 178].

Відтак, найбільш чисельними в сільській місцевості Півдня України, шлюби були у жовтні, січні, лютому та травні. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на них припало 80,7% одружень. Найбільш «шлюбним» був жовтень, коли селянами регіону уклалися близько 45% від усієї кількості шлюбів. Інші 19,3% одружень припали на квітень, вересень, листопад, червень, липень, серпень. При цьому, протягом всіх літніх місяців досліджуваного періоду відбулося лише 3,3% весіль. Слід також додати, що інтенсифікація внутрішньорегіональної соціальної мобільності та маятникової міграції селянства стали потужним чинником синхронізації сезонних коливань шлюбності у південноукраїнських містах та селах [7, 187].

Таким чином, шлюб був соціальною основою створення селянської сім'ї. Протягом досліджуваного періоду він зберігав риси традиціоналізму, головними серед яких виступали екзо- та моногамність, патріархальність. Його інституціональні засади в сільській

місцевості Півдня майже нічим не відрізнялися від загальноукраїнських чи російських, чому сприяло домінування в селянській свідомості норм господарської доцільності й православних цінностей. Певною пом'якшення, під впливом загальносуспільної лібералізації життя, зазнали лише деякі елементи селянського шлюбу, зокрема в регіоні стала помітною тенденція до підвищення шлюбного віку, а також до зростання уваги батьків стосовно емоційно-чуттєвих уподобань дітей, які бажали одружитися.

Аналізоване в публікації питання входить до складу дослідження більш широкої теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. Можливими напрямками подальшого студіювання можуть виступити аналіз трансформації форм селянської родини, а також визначення змін у сутності та ієрархії головних функцій останньої. При цьому, перспективним є також дослідження впливу етносоціальних чинників на хід означених процесів у південноукраїнському селі вказаного періоду.

1. Теремко С. *Соціологія*. – К., 2001.

2. Мемуари та щоденники. – Ч. I: Джерела з історії Південної України. – Т. 5. – Кн. 1. – Запоріжжя, 2005.

3. Наулко В. *Культура та побут населення України*. – К., 1993.

4. Пономарев А.П. *Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине*. – К., 1989.

5. Борисенко В.К. *Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження*. – К., 1988.

6. Миронов Б.Н. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*. – Т. I. – СПб., 2003.

7. Савицкие З.М. и Н.А. *Земские подворные переписи 1880-1913 гг. Поуездные итоги*. – М., 1926.

8. Лохматова А.І. *Селянська сім'я пореформеної України: побутово-демографічні аспекти (друга половина XIX – початок XX ст.)* // *Грані*. – № 7. – 2003.

О. Ю. Крічкер

РОЗВИТОК ПРИМІСТЕЧКОВОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1920-х рр.

Вивчення практики вирішення проблем єврейського населення містечок Правобережної України 1920-х рр. досить актуальне, оскільки аналіз минулого допоможе у здійсненні державної політики, з урахуванням інтересів усіх етнічних груп, що проживають на території країни. Саме тому життя єврейських землеробських поселень стало предметом дослідження таких українських істориків, як В. Доценко [1], Л. Місінкевич [2 – 3], Я. Хонігсман [4] та ін.

З приходом до влади, більшовицький режим прагнув втілити в життя програму соціалістичних перетворень у єврейських містечках Правобережної України. Адаже тут, у колишній «смугі осідлості» концентрувалася більшість єврейського населення України, яке, компактно проживаючи у містечках, за своєю соціальною структурою та участю у господарському житті, помітно відрізнялося від інших етносів краю – українців, поляків, росіян. Головну мету і одночасно основний засіб виконання проголошених завдань більшовики бачили у залученні єврейства до виробництва та сільського господарства.

Це було новою подією для економічного життя єврейських містечок, тому що у дореволюційний період євреї не мали права займатися сільським господарством. Варто погодитися з дослідником П. Слободенком, який вважає, що це могло вирішити багато життєвих проблем бідних єврейських родин, які в умовах голоду, економічної розрухи, соціальної апатії та безробіття